सःायशील-जम्बुक-कथा

सप्तमो भागः

आसीत् कल्याणकटकवास्तव्यो भैरवो नाम व्याधः। स चैकदा मांसलुब्धो धनुरादाय मृगमन्विष्यन् विन्ध्याटवीं गतः। तत्र तेन मृग एको व्यापादितः। ततो मृगमादाय गच्छता तेन घोराकृतिः शूकरो दृष्टः। ततस्तेन मृगं भूमौ निधाय शूकरः शरेण हतः। शूकरेणाप्यागत्य प्रलयघनघोरगर्जनं कुर्वाणेन स व्याघो मुष्कदेशे हतः छिन्नद्रुम इव पपात। यतः -

व्याख्या -कल्याणकटकवास्तव्यः='कल्याणकटक' नाम्नि देशे वासकारी, भैरवोनाम='भैरव' इति नामकः, व्याधः=मृगयुः, आसीत्=अवर्तत, सः=असौ व्याधश्च। एकदा=एकस्मिन् दिने, मांसलुब्धः=आमिषलोभी सन्, धनुः= कार्मुकम्, आदाय=गृहीत्वा, मृगम्=हरिणम्, अन्विष्यन्=मृग्यमाणः सन्, विन्ध्याटवीं =विन्ध्याचलपर्वतं, गतः=यातः तत्र= अटव्यां, तेन=व्याधेन, मृगः=हरिणः, एकः= एकसंख्याकः, व्यापादितः=मारितः। ततः=तदनन्तरम्, मृगम्=हरिणम्, आदाय= गृहीत्वा, गच्छता=गतिं कुर्वता, तेन=व्याधेन, मृगम्=हरिणम्, आदाय=गृहीत्वा, गच्छता=गतिं कुर्वता, तेन= व्याधेन, घोराकृतिः=भयङ्करस्वरूपः, शूकरः=वराहः, दृष्टः =विलोकितः। ततः=तदनन्तरम्, तेन=व्याधेन, मृगं=हरिणम्, भूमौ=धरातले, निधाय = संस्थाप्य, शूकरः=वराहः, शरेण=बाणेन, हतः=ताडितः। शूकरेणपि= वराहेणापि, आगत्य=व्याधं समुत्पत्य, प्रलयघनघोरगर्जनं=प्रलयकालस्य मेघगर्जनमिव भयङ्कर-गर्जनम्, कुर्वाणेन=कुर्वता, मुष्कदेशे=गुप्ताङ्गे, हतः=ताडितः, सः= व्याधः, छिन्नद्रुम इव=भग्नतरुरिव, पपात=भूमौ पतितः।

व्याकरणम्-

समासः-घोराकृतिः=घोरा आकृतिर्यस्य सः (बहु.)। प्रलयघनघोरगर्जनम्= घोरं च तत् गर्जनम् इति घोरगर्जनम्, प्रलयस्य घनःप्रलयघनः तस्य घोरगर्जनम् (कर्म.ष.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः- कुर्वाणः=कृ+शानच्। दृष्टः=दृश्+क्त। आदाय=आ+दा +ल्यप्। आकृतिः=आ+कृ+ क्तिन्। हतः=हन्+क्त।

सन्धिः-घोराकृतिः = घोरा + आकृतिः(दीर्घः)। शूकरेणाप्यागत्य=शूकरेण+ अपि+आगत्य (दीर्घः, यण्)। धनुरादाय=धनुः+आदाय (रुत्वम्)।

जलमग्निर्विषं शस्त्रम्, क्षुद् व्याधिः पतनं गिरेः।
निमित्तं किःिदासाद्य देही प्राणैर्विमुच्यते॥1॥

प्रसङ्गः- अत्र देहिनो मृत्योर्निमित्तानि प्रतिपादयन् प्राह -

अन्वयः-देही जलम् अग्निः विषम्, शस्त्रम्, क्षुत्, व्याधिः, गिरेः पतनम्, किःित् निमित्तम्, आसाद्य प्राणैः

विमुच्यते।

व्याख्या -देही=शरीरी, जलम्=तोयम्, अग्निः=अनलः, विषम्=गरलम्, शस्त्रम्=आयुधम्, क्षुत्=बुभुक्षा, व्याधिः=रोगः, गिरेः=पर्वतात्, पतनम्=निपतनम्, किञ्चित्=एषु किमपि, निमित्तम्=हेतुम्। आसाद्य=प्राप्य, प्राणैः=असुभिः, विमुच्यते= त्यज्यते।

सरलार्थः-लोके प्राणिनो मृत्योरनेके हेतवः सन्ति, परन्तु गून्थकारेण अत्र सप्त एव मुख्यत्वेन कथिताः। जलम् अर्थात् जले निमज्जनम्, अग्निः, विषं, शस्त्रम्, क्षुधा, रोगः, पर्वतात् पतनम् एषु किमपि आसाद्य प्राणी मृत्युं प्राप्नोति।

व्याकरणम्-प्रकृति प्रत्ययः-देही=देह+इनि। शस्त्रम्=शस्+ष्ट-न्। पतनम्= पत्+ल्युट्।

सन्धिः-किञ्चिदासाद्य=किञ्चित्+आसाद्य (जश्त्वम्)। अग्निर्विषम्=अग्निः +विषम् (रुत्वम्)।

अथ तयोः पादास्फालनेन एकः सर्पोऽपि मृतः। अत्रान्तरे दीर्घरावो नाम जम्बुकः परिभूमन्नाहारार्थी मृतान् तान् मृगव्याधसर्पशूकरानपश्यत्, आलोक्याचिन्तयच्च-अहो! भाग्यम्! अद्य महद्भोज्यं समुपस्थितम्।

व्याख्या- अथ=अनन्तरम्, तयोः=व्याधशूकरयोः, पादास्फालनेन= पादताडनेन, एकः=एकसंख्याकः, सर्पोऽपि= फणिरपि, मृतः=मृत्युं प्राप्तः अत्रान्तरे= अस्मिन्नेवावसरे, दीर्घरावो नाम=इति नामकः, जम्बुकः=शृगालः, परिभूमन्=पर्यटन्, आहारार्थी= भोजनार्थी, मृतान्=मृत्युं प्राप्तान्, तान्=पूर्वोक्तान्, मृगव्याधसर्पशूकरान्=मृगं प्राप्तान्, तान्=पूर्वोक्तान्, मृगव्याघसर्पशूकरान्=मृगं व्याधं सर्पं शूकरः, अपश्यत्=व्यलोकयत्, आलोक्य=दृष्ट्वा, अचिन्तयत्=व्यचारयत्, अहो= प्रसन्नतायाम्, भाग्यम्=दैवम्, अद्य= अस्मिन् दिने, महद्भोज्यम्=खाद्याधिक्यम्, समुपस्थितम्=प्राप्तम्।

व्याकरणम् -

समासः-पादास्फालनेन=पादानाम् आस्फालनं तेन (ष.तत्पु.)। आहारार्थी=आहारस्य अर्थी (ष.तत्पु.)। मृगव्याधसर्पशूकरान्=मृगश्च व्याधश्च सर्पश्च शूकरश्च तान् (द्वन्द्वः)।

प्रकृति प्रत्ययः-मृतः=मृ+क्त। परिभूमन्=परिभूम्+शतृ। आलोक्य=आ+ लोक्+ल्यप्। भोज्यम्=भुज्+ण्यत्।

सन्धिः-आलोक्याचिन्तयच्च=आलोक्य+अचिन्तयत्+च (दीर्घः,श्चुत्वम्)। महद्भोज्यम्=महत्+भोज्यम् (जश्त्वम्)।

अचिन्तितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनाम्।
सुखान्यपि तथा मन्ये दैवमत्रातिरिच्यते॥2॥

प्रसङ्गः-सुखदुःखानां प्राप्तौ भाग्यमेव मुख्यकारणमित्याह-

अन्वयः-अथैव देहिनाम् अचिन्तितानि दुःखानि आयान्ति तथा सुखानि अपि, मन्ये अत्र दैवम् अतिरिच्यते।

व्याख्या -यथैव=येन प्रकारेणैव, देहिनाम्=शरीरिणाम्, अचिन्तितानि= अविचारितानि, दुःखानि=कष्टानि, आयान्ति=आगच्छन्ति, तथा=तद्वत्, सुखानि अपि =आनन्दा अपि, मन्ये=जानामि, अत्र=अस्मिन् विषये, दैवम्=भाग्यम्, अतिरिच्यते= अतिरिच्य भवति अर्थात् प्रमुखं कारणं भवति।

सरलार्थः-यदा शरीरिणाम् अनायासं सुखानि दुःखानि च आगच्छन्ति। तत्र चिन्तनमनावश्यकं भवति, यतोहि जन्मान्तरकृतं कर्म एव तेषां सुखदुःखानां मुख्यं कारणं भवति।

व्याकरणम्-

समासः-अचिन्तितानि=न चिन्तितानि अचिन्तितानि (नञ् तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः-देहिनाम्=देह+इनि+आम्। चिन्तितानि=चिन्त्+क्त+जस् (नपुंसकम्)।

सन्धिः-यथैवायान्ति=यथा+एव+आयान्ति (वृद्धिः, दीर्घः)। सुखान्यपि= सुखानि+अपि (यण्)।

मासमेकं नरो याति द्वौ मासौ मृगशूकरौ।
अहिरेकं दिनं याति अद्य भक्ष्यो धनुर्गुणः॥3॥

प्रसङ्गः-सःायशीलस्य चिन्तनं निरूपयन् प्राह -

अन्वयः-नरः एकम् मासम् याति, द्वौ मासौ मृगशूकरौ (यातः) अहिः एकं दिनम् याति, अद्य धनुर्गुणः भक्ष्यः।

व्याख्या- नरः=मनुष्यः,एकम्=एकसंख्यम्,मासं=पक्षद्वयम्,याति= गच्छति, मृगशूकरौ=हरिणवराहौ, द्वौ मासौ=मासद्वयं यावत्, यातः इति शेषः, अहिः=सर्पः, एकं=एकसंख्यम्, दिनम्=दिवसं यावत्, याति=गच्छति, अद्य= अस्मिन् दिने, धनुर्गुणः=कार्मुकज्या, भक्ष्यः=भक्षणीयः।

सरलार्थः-दीर्घरावो नामा शृगालो मृतान् मृगव्याघ्रशूकरसर्पान् दृष्ट्वा चिन्तयति यत् व्याधमांसं मासमेकं यावत् पर्याप्तं भविष्यति, तथैव मृगशूकरमांसं द्वौ मासौ यावत् यास्यति, सर्पस्य मांसम् एकं दिनं यावत् पर्याप्तम्।अत अद्य तु धनुर्गुण एव भक्षणीयः।

व्याकरणम् -

समासः-मृगशूकरौ=मृगश्च शूकरश्च इति मृगशूकरौ (द्वन्द्वः)। धनुर्गुणः= धनुषः गुणः इति धनुर्गुणः (ष.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः-भक्ष्यः=भक्ष्+ण्यत्।

सन्धिः-अहिरेकं=अहिः+एकम् (रुत्वम्)। धनुर्गुणः=धनुः+गुणः (रुत्वम्)। ततः प्रथमबुभुक्षायामिदं निःस्वादु कोदण्डलग्नं स्नायुबन्धनं खादामि, इत्युक्त्वा तथाऽकरोत्। ततश्छिन्ने स्नायुबन्धने द्रुतम् उत्पतितेन धनुषा हृदि निर्भिन्नः स दीर्घरावः पःात्वं गतः। अतोऽहं ब्रवीमि 'कर्तव्यः सःायो नित्यम्' इत्यादि।

व्याख्या- ततः=तस्मात्, अग्रे श्रेष्ठभोजनकारणात्, प्रथमबुभुक्षायाम्= प्रथमक्षुधायाम्, इदम्=पुरः स्थितम्, निःस्वादु=स्वादरहितम्, कोदण्डलग्नं=कार्मुके बद्धम्, स्नायुबन्धनं=आन्त्रनाडीबन्धनम्, खादामि=अद्मि, इत्युक्त्वा=इति कथयित्वा, तथा=स्नायुबन्धनभोजनार्थप्रवृत्तिम्, अकरोत्=चकार। ततः=तदनन्तरम्, स्नायुबन्धने= आन्त्रस्य बन्धने, छिन्ने=त्रुटिते सति, द्रुतम्=सवेगम्, उत्पतितेन=उत्सर्पता, धनुषा= कार्मुकेन, हृदि=हृदयप्रदेशे, निर्भिन्नः=आहतः सः=असौ, श्रृगालः, पःात्वं गतः=मृत्युं प्राप्तः। अतः=अस्मात् कारणात्, अहं=मूषकः, ब्रवीमि=कथयामि, 'कर्तव्यः सःायो नित्यम्' इत्यादि।

व्याकरणम् -

समासः- प्रथमबुभुक्षायाम्=प्रथमा चाऽसौ बुभुक्षा तस्याम् (कर्मधा.)। कोदण्डलग्नम्=कोदण्डे लग्नम् (स.तत्पु.)। स्नायुबन्धनम्=स्नायोः बन्धनम् (ष.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः- छिन्ने = छिद्+क्त+ङि। उत्पतितेन=उत्+पत्+क्त+टा। निर्भिन्नः= निर्+भिद्+क्त। गतः= गम्+क्त।

सन्धिः-इत्युक्त्वा=इति+उक्त्वा (यण्)। ततश्छिन्ने=ततः+छिन्ने (सत्वं, श्चुत्वम्)।

यद्ददाति यदश्नाति तदेव धनिनो धनम्।
अन्ये मृतस्य क्रीडन्ति दारैरपि धनैरपि॥4॥

प्रसङ्गः-कृपणस्य धनमन्यैरुपभुज्यते। इत्याह -

अन्वयः-यत् ददाति, यत् अश्नाति तत् एव धनिनः धनम्। अन्ये मृतस्य (धनिनः) दारैः अपि धनैः अपि क्रीडन्ति।

व्याख्या -यत्=धनम् ददाति=वितरति, यत्=धनम्, अश्नाति=स्वयं भुङ्क्ते, तदेव = दीयमानमुपभुज्यमानमेव, धनिनः = धनवतः, धनम् = द्रव्यम्, भवति, अन्ये= दारैरपि द्रव्यैरपि, क्रीडन्ति=सुखमनुभवन्ति।

सरलार्थः-धनिकस्य धनं तदेव भवति यत् दीयते आहोस्वित् स्वयमेव उपभुज्यते। अन्यत् सःितं धनं तस्य न भवति, यतोहि मृतस्य तस्य कलत्रेण धनैश्च अन्ये क्रीडन्ति।

व्याकरणम्-

प्रकृति प्रत्ययः-मृतस्य=मृ+क्त+ङस् (जश्त्वम्) दारैरपि=दारैः+अपि (रुत्वम्)।

कि:। -

यद्ददासि विशिष्टेभ्यो यच्चाश्नासि दिने-दिने।
तत्ते वित्तमहं मन्ये शेषं कस्यापि रक्षसि॥5॥

प्रसङ्गः-पूर्वोक्तः।

अन्वयः-दिने-दिने विशिष्टेभ्यः यत् ददासि यत् च अश्नासि, अहम् तत् वित्तम् ते मन्ये, शेषम् कस्य अपि रक्षसि।

व्याख्या- दिने-दिने=प्रतिदिनम्, विशिष्टेभ्यः=सुपात्रेभ्यः, यत्=धनम्, ददासि =वितरसि, यत् च=यत् च द्रव्यम्, अश्नासि=स्वस्मै व्ययं नयसि, अहं=कविः तत् वित्तम्= दीयमानमुपभुज्यमानं धनम्, ते=तव, मन्ये=जानामि, शेषम्= दानाशनादतिरिक्तम्, कस्यापि=अन्यस्य जनस्य, रक्षसि=स:ािनोषि।

सरलार्थः-यद् धनं नित्यं सुपात्रेभ्यो दीयते स्वस्मै उपभुज्यते तद्धनमेव। धनिकस्य, तदतिरिक्तं धनं तु धनिकः परेभ्यः स:ािनोति।

व्याकरणम्-

प्रकृति प्रत्ययः-यच्चाश्नासि=यत्+च+अश्नासि (श्चुत्वं, दीर्घः)कस्यापि =कस्य+अपि (दीर्घः)।

नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम्।
आपत्स्वपि न मुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्धयः॥6॥

प्रसङ्गः-विद्वज्जनानां विशिष्टलक्षणानि प्रतिपादयन् प्राह -

अन्वयः-पण्डितबुद्धयः नराः अप्राप्यम् न अभिवाञ्छन्ति, नष्टं शोचितुं न इच्छन्ति, आपत्सु अपि न मुह्यन्ति।

व्याख्या -पण्डितबुद्धयः-धीमन्तः, नराः=जनाः, अप्राप्यम्=अलभ्यम्, न अभिवाञ्छन्ति=न इच्छन्ति, नष्टम्= विनाशं प्राप्तम्, शोचितुम्=दुःखमनुभवितुम्, न इच्छन्ति=न वाञ्छन्ति, आपत्सु अपि=विपत्तिषु चापि, न मुह्यन्ति=मोहं न प्राप्नुवन्ति।

सरलार्थः-धीमतां त्रीणि विशिष्टलक्षणानि वर्णितानि सन्ति यत् ते कदापि अलभ्यं वस्तु नेच्छन्ति, कस्मिन्नपि वस्तुनि नष्टे सति ते दुःखिनो न भवन्ति, विपत्तिषु ते मोहिता न भवन्ति।

व्याकरणम् -समासः-पण्डितबुद्धयः=पण्डिता बुद्धिः येषां ते पण्डितबुद्धयः (बहुव्रीहिः)। अप्राप्यम्=न प्राप्यम् (नञ् तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः-प्राप्यम्=प्र+आप्+ण्यत्। शोचितुम्=शुच्+तुमुन्।

सन्धिः-नाप्राप्यम्=न+अप्राप्यम् (दीर्घः)। नेच्छन्ति=न+इच्छन्ति(गुणः)। आपत्स्वपि=आपत्सु+अपि (यण्)।

शास्त्राण्यधीत्यापि भवन्ति मूर्खा यस्तु क्रियावान् पुरुषः स विद्वान्।
सुचिन्तित:ौषधमातुराणां न नाममात्रेण करोत्यरोगम्॥7॥

प्रसङ्गः-'स एव विद्वान् य शास्त्राणि अधीत्य सशास्त्रज्ञानं जीवनं यापयति' इत्याह -

अन्वयः-शास्त्राणि अधीत्य अपि मूर्खाः भवन्ति, यः तु पुरुषः क्रियावान् स विद्वान्, आतुराणां सुचिन्तितम् अपि औषधं नाममात्रेण अरोगं न करोति।

व्याख्या-शास्त्राणि=श्रुत्यादीनि, अधीत्यापि=पठित्वापि, मूर्खाः=बालिशाः, भवन्ति=विद्यन्ते, यस्तु पुरुषः=यश्च जनः, क्रियावान्=कर्मानुष्ठाता, सः विद्वान्= पण्डितः। आतुराणां=रोगिणाम्, सुचिन्तितम् अपि=सुविचारितमपि, औषधम्= भेषजम्, नाममात्रेण=अभिधानमात्रेण, अरोगं=रोगनाशनं, न करोति=न विदधाति।

सरलार्थः-शास्त्राणाम् अध्ययनेनैव जनो विद्वत्तां न प्राप्नोति, विद्वान् तु स एव वर्तते यः तेषां सिद्धान्तान् पालयति। यथा रोगिणो रुग्णता औषधभक्षणेन दूरी भवति न च तस्य नाममात्रेण।

व्याकरणम् -सुचिन्तितम्=सुष्ठु चिन्तितम् (तत्पु.) ।

प्रकृति प्रत्ययः-अधीत्य=अधि+इ+ल्यप्। क्रियावान्=क्रिया+मतुप्। चिन्तितम् =चिन्त्+क्त।

सन्धिः-शास्त्राण्यधीत्यापि=शास्त्राणि+अधीत्य+अपि(यण् दीर्घः)। करोत्यरोगम् =करोति+अरोगम् (यण्)।

न स्वल्पमप्यध्यवसायभीरोः करोति विज्ञानविधिर्गुणं हि।

अन्धस्य किं हस्ततलस्थितोऽपि प्रकाशयत्यर्थमिह प्रदीपः ॥8॥

प्रसङ्गः-सदाचरणानाम् अभावे शास्त्राध्ययनेन न किमपि प्रयोजनम् इत्याह-

अन्वयः-विज्ञानविधिः अध्यवसायभीरोः स्वल्पमपि गुणं न करोति, हि इह हस्ततलस्थितः अपि प्रदीपः अन्धस्य अर्थम् प्रकाशयति किम्॥

व्याख्या-विज्ञानविधिः=शास्त्रविधानम्, अध्यवसायभीरोः=आचरणशून्य-जनस्य, स्वल्पमपि=मनाग् अपि, गुणम्=उपकारम्, न करोति-न विदधाति, हि=यत्, इह=अस्मिन् लोके, हस्ततलस्थितः अपि करतलस्थोऽपि, प्रदीपः= दीपकः, अन्धस्य= दर्शनशक्तिशून्यस्य, अर्थम्=वस्तु, प्रकाशयति किम्=द्योतयति किम्?

सरलार्थः-य उद्योगशून्यः तस्य शास्त्रविधानम् अल्पमपि उपकारं न करोति, यथा हस्तस्थोऽपि-दीपकः अन्धस्य पदार्थं न प्रकाशयति।

व्याकरणम् -समासः-अध्यवसायभीरोः=अध्यवसायात् भीरुःतस्य (पंचमी तत्पु.)। हस्ततलस्थितः=हस्तस्य तले स्थितः (ष.स.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः-विधिः=वि+धा+कि। स्थितः=स्था+क्त।

सन्धिः- स्वल्पमप्यध्यवसायभीरोः = स्वल्पमपि+अध्यवसायभीरोः (यण्)। प्रकाशयत्यर्थम्=प्रकाशयति+ अर्थम् (यण्)।

तदत्र सखे दशातिशेषेण शान्तिः करणीया, एतदप्यतिकष्टं त्वया न मन्तव्यम्।

व्याख्या- तत्=तस्मात्, सखे!=मित्र, अत्र=इह, मम गृहे, दशातिशेषेण= अवस्थायाः शेषभागेन, शान्तिः=सुखं, करणीया=विधातव्या, त्वया=भवता, एतदपि= एषा स्थितिः मम गृहे निवासरूपा, अतिकष्टम्=अतिदुःखम्, न मन्तव्यम्=न ज्ञातव्यम्।

सुखमापतितं सेव्यं दुःखमापतितं तथा।
चक्रवत्परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥9॥

प्रसङ्गः-जीवने कदाचित् सुखानि कदाचित् दुःखानि च आगच्छन्ति, अतो दुःखागते सति न चिन्तयेत्। इत्याह-

अन्वयः-आपतितम् सुखम् सेव्यम् तथा आपतितम् दुःखम् (यतः) दुःखानि च सुखानि च चक्रवत् परिवर्तन्ते।

व्याख्या-आपतितम्=समुपस्थितम्, सुखम्=आनन्दः, सेव्यम्=अनुभवनीयम्, तथा=तेन प्रकारेण, आपतितम्=उपस्थितम्, दुःखम्=कष्टम्, यतः, दुःखानि च =कष्टानि च, सुखानि च=आनन्दाश्च, चक्रवत्= शकटचक्रमिव, परिवर्तन्ते=आयान्ति यान्ति च।

सरलार्थः-मानवजीवने यथा सुखमायाति तथैव दुःखमपि। अतः आयान्तं सुखं दृष्ट्वा न प्रसीदेत्, न च दुःखं दृष्ट्वा हीनत्वमापद्येत्। यतोहि सुखानि दुःखानि च क्रमशः चक्रगतिरिव परिवर्तन्ते।

व्याकरणम्-

प्रकृति प्रत्ययः-आपतितम्=आ+पत्+क्त। सेव्यं=सेव्+ण्यत्।

निपानमिव मण्डूकाः सरः पूर्णमिवाण्डजाः।
सोद्योगं नरमायान्ति विवशाः सर्वसम्पदः ॥10॥

प्रसङ्गः-सम्पत्तय उद्योगिनं नरं समया आगच्छन्ति, इत्याह -

अन्वयः-मण्डूकाः निपानमिव, अण्डजाः पूर्णम् सरः इव, सर्वसम्पदः विवशाः सोद्योगं नरम् आयान्ति।

व्याख्या-मण्डूकाः=भेकाः निपानमिव=जलाशयमिव अण्डजाः=पक्षिणः, पूर्णम्=जलभरितम्, सरः=सरोवरम्, इव=यथा, सर्वसम्पदः=अखिलसम्पत्तयः, विवशाः= अधीनाः सत्यः, सोद्योगम्=उद्योगिनम्, नरम्=मानवम्, आयान्ति= आगच्छन्ति।

सरलार्थः-सर्वाः सम्पत्तयः विवशीभूताः सत्यः उद्यमिनं पुरुषम् आगच्छन्ति यथा मण्डूकाः तडागम्, पक्षिणः जलपूर्णं सरोवरं गच्छन्ति।

व्याकरणम् -

समासः-सोद्योगं=उद्योगेन सहितः सोद्योगः तम् (तृ.तत्पु.)। सर्वसम्पदः= सर्वाः च ताः सम्पदः सर्वसम्पदः (कर्मधारयः)।

प्रकृति प्रत्ययः- उद्योगः=उत्+युज्+घञ्। निपानम्=नि+पा+ल्युट्।

सन्धिः-इवाण्डजाः=इव+अण्डजाः(दीर्घः)सोद्योगम्=स+उद्योगम् (गुणः)।

विनाऽप्यर्थैर्वीरः स्पृशति बहुमानोन्नतिपदं,
समायुक्तोऽप्यर्थैः परिभवपदं याति कृपणः।
स्वभावोद्भूतां गुणसमुदयाऽवाप्तिविषयां,
द्युतिं सैंहीं श्वा किं धृतकनकमालोऽपि लभते॥11॥

प्रसङ्गः-उच्चपदम् उन्नतिं च प्राप्त्यर्थं धनस्य आवश्यकता नास्तीत्याह-

अन्वयः-वीरः अर्थैः विना अपि बहुमानोन्नतिपदम् याति। अर्थैः समायुक्तोऽपि कृपणः परिभवपदम् याति। श्वा धृतकनकमालोऽपि स्वभावात् उद्भूताम्। गुण-समुदयाऽवाप्तिविषयाम् सैंहीम् द्युतिम् लभते किम्?

व्याख्या-वीरः=शूरः, अर्थैः=धनैः, विनाऽपि=ऋतेऽपि, बहुमानोन्नतिपदम्=अधिकसम्मानाभ्युदयस्थानम्, याति=गच्छति। अर्थैः=धनैः, समायुक्तोऽपि= संयुक्तोऽपि, परिभवपदम्=अनादरस्थानम्, याति=गच्छति, श्वा=कुक्कुरः, धृतकनकमालोऽपि=परिहितस्वर्णस्रगपि, स्वभावात्=निसर्गात्, उद्भूताम्=सिंहसम्बन्धिनीम्, द्युतिम्=कान्तिम्, लभते किम्=प्राप्नोति किम्?

सरलार्थः-वीरपुरुषः धनं विनापि उच्चपदं सम्मानं च प्राप्नोति, परं कृपणः धनसहितोऽपि अनादरयोग्यो भवति। यथा कुक्कुरः स्वर्णमालां धारयित्वाऽपि सिंहस्य कान्तिं प्राप्तुमसमर्थो भवति।

व्याकरणम्-

समासः-परिभवपदं=परिभवस्य पदं (ष.तत्पु.)। धृतकनकमालः=धृत कनकमाला येन सः (बहुव्रीहि)।

प्रकृति प्रत्ययः-उन्नतिः=उत्+नम्+क्तिन्। समायुक्तः= सम्+आ+युज्+ क्त। अवाप्तिः=अव+आप्+क्तिन्। उद्भूताम्=उत्+भू+क्त+टाप्+अम्।

सन्धिः-विनाप्यर्थैः=विना+अपि+अर्थैः (दीर्घः, यण्) बहुमानोन्नतिपदं= बहुमान+उन्नतिपदम् (गुणः)। समायुक्तोऽप्यर्थैः=समायुक्तः+ अपि+अर्थैः (उत्वम् गुणः पूर्वरूपम्, यण्)।

उत्साहसम्पन्नमदीर्घसूत्रं क्रियाविधिज्ञं व्यसनेष्वसक्तम्।
शूरं कृतज्ञं दृढसौहृदश्च लक्ष्मीः स्वयं याति निवासहेतोः॥12॥

प्रसङ्गः-लक्ष्मीः कीदृशं पुरुषं वृणोति इत्याह-

अन्वयः-लक्ष्मीः निवासहेतोः स्वयम् उत्साहसम्पन्नम्, अदीर्घसूत्रम्, क्रियाविधिज्ञम्, व्यसनेषु असक्तम्, शूरम्, कृतज्ञम्, दृढसौहृदम्, 'पुरुषम्' याति।

व्याख्या-लक्ष्मीः=श्रीः, निवासहेतोः=निवासस्य कृते, स्वयम्=आत्मना, उत्साहसम्पन्नम्=उद्योगिनम्,

अदीर्घसूत्रम्=शीघ्रकारिणम्, क्रियाविधिज्ञम्=कर्मविधानवेत्तारम्, व्यसनेषु=दुराचरणेषु, असक्तम्=अनासक्तम्, शूरम्=वीरम्, कृतज्ञम्= अनुगृहीतम्, दृढसौहृदम्=स्थिरमैत्रीयुक्तम्, पुरुषम्, याति=गच्छति।

सरलार्थः-लोके लक्ष्मीं प्राप्त्यर्थं मनुष्ये एते सप्तगुणा अनिवार्यतो भवितव्याः। स उत्साही, तत्परः, कार्यविधानस्य ज्ञाता, दुर्व्यसनेषु अनासक्तः, शूरः, कृतज्ञः स्थिरमैत्रीकर्ता च भवेत्।

व्याकरणम् -

समासः-उत्साहसम्पन्नः=उत्साहेन सम्पन्नः (तृ.तत्पु.)। निवासहेतोः= निवासस्य हेतुः तस्मात् (ष.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः-उत्साहः=उत्+सह्+घञ्। निवासः=नि+वस्+घञ्। सम्पन्नः =सम्+पद्+क्त।

संधि-व्यसनेष्वसक्तम्=व्यसनेषु+असक्तम्(यण्)। दृढसौहृदः।=दृढसौहृदम् +च (परसवर्णः)।

धनवानिति हि मदस्ते किं गतविभवो विषादमुपयासि।
करनिहतकन्दुकसमाः पातोत्पाता मनुष्याणाम्॥13॥

प्रसङ्गः-'धनं कदाचिद् याति कदाचिद् आयाति च, अतो धनस्य विषये शोको न करणीयः' इत्याह-

अन्वयः-धनवान् इति ते मदः 'आसीत्' गतविभवः विषादम् किम् उपयासि, हि मनुष्याणाम् पातोत्पाताः करनिहतकन्दुकसमाः 'भवन्ति'।

व्याख्या-धनवान्=धनिकः, इति=एवं , ते=तव, मदः=गर्वः, 'आसीत्', गतविभवः=नष्टधनः सन्, विषादम्=दुःखम्, किं=किमर्थम्, उपयासि=प्राप्नोषि, हि= यतः, मनुष्याणाम्=जनानाम्, पातोत्पाताः=उन्नत्यवनतयः, करनिहतकन्दुकसमाः= हस्तताडितकन्दुकतुल्याः, भवन्तीति शेषः।

सरलार्थः-'धनवानस्मि' इति गर्वो न करणीयः, अन्यथा धननाशे सति स विषादं प्राप्नोति। मनुष्याणाम् उन्नत्यवनतयः करताडितकन्दुकसदृशा भवन्ति यथा कन्दुकः भूमौ पतति, पुनः ऊर्ध्वं गच्छति तथैव कदाचिद् उन्नतिः कदाचिद् अवनतिः च भवति।

व्याकरणम् -

समासः-गतविभवः=गतो विभवो यस्य सः गतविभवः (बहुब्रीहिः)। पातोत्पाताः=पाताश्च उत्पाताश्च इति पातोत्पाताः (द्वन्द्वः)।

प्रकृति प्रत्ययः-धनवान्=धन+मतुप्। पाताः=पत्+घञ्+जस्। विषादः= वि+सद्+घञ्।

सन्धिः-पातोत्पाताः=पात+उत्पाताः (गुणः)। मदस्ते=मदः+ते (सत्वम्)।

वृत्त्यर्थं नातिचेष्टेत सा हि धात्रैव निर्मिता।
गर्भादुत्पतिते जन्तौ मातुः प्रस्रवतः स्तनौ॥14॥

प्रसङ्गः-जीविका भाग्याधीना अतो जीविकायै चिन्ता न करणीया। इत्याह-

अन्वयः-वृत्त्यर्थं न अतिचेष्टेत हि सा धात्रा एव निर्मिता। जन्तौ गर्भात् उत्पतिते मातुः स्तनौ प्रस्रवतः।

व्याख्या-वृत्त्यर्थम्=जीविकायै, न=नहि, अतिचेष्टेत=न अधिकम् ईहेत, हि =यतः, सा=जीविका, धात्रा=विधात्रा, एव=अवधारणार्थे, निर्मिता=पूर्वमेव स्थापिता। जन्तौ=जीवे, गर्भात्=भ्रूणात्, उत्पतिते=बहिरागते सति, मातुः=जनन्याः, स्तनौ=कुचौ, प्रस्रवतः=दुग्धं क्षरतः।

सरलार्थः-कविः कथयति यत् जीविकाविषये अधिकं न चिन्तयेत्, यतोहि सा तु विधात्रा पूर्वमेव स्थापितास्ति। यथा शिशौ बहिरायाते सति मातुः स्तनौ दुग्धं क्षरतः।

व्याकरणम् -

समासः-वृत्त्यर्थम्=वृत्यै इदम् इति वृत्त्यर्थम्।(च.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः-वृत्तिः=वृत्+क्तिन्। धात्रा=धा+तृच्+टा। उत्पतिते =उत् +पत्+क्त+ङि।

सन्धिः-वृत्त्यर्थम्=वृत्ति+अर्थम् (यण्)। धात्रैव=धात्रा+एव (वृद्धिः)। नातिचेष्टेत=न+अतिचेष्टेत (दीर्घः)।

येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः।
मयूराश्चित्रिता येन स ते वृत्तिं विधास्यति॥15॥

प्रसङ्गः-'विधाता एव स्वेच्छानुसारं जीविकां ददाति' इत्याह -

अन्वयः-येन हंसाः शुक्लीकृताः, शुकाश्च हरितीकृताः, येन मयूराः चित्रिताः, सः ते वृत्तिम् विधास्यति।

व्याख्या-येन=विधात्रा, हंसाः=मरालाः, शुक्लीकृताः=शुक्लवर्णाः कृताः, शुकाश्च=कीराश्च, हरितीकृताः= हरिद्वर्णाः कृताः, येन=धात्रा, मयूराः=बर्हिणः, चित्रिताः=विचित्रवर्णाः कृताः, येन=धात्रा, मयूराः=बर्हिणः, चित्रिताः= विचित्रवर्णाः कृताः, सः=असौ, विधाता इत्यर्थः, ते=तव, वृत्तिं=जीविकाम्, विधास्यति= समुपस्थापयिष्यति।

सरलार्थः-विधात्रा हंसः शुक्लवर्णः कृतः, शुकश्च हरिद्वर्णः कृतः, मयूरश्च विचित्रवर्णः कृतः, अनेन स्पष्टं भवति यत् विधाता एव जीविकां निर्धारयति।

व्याकरणम् -

प्रकृति प्रत्ययः-शुक्लीकृताः=शुक्ल+च्वि+कृ+क्त+जस्। वृत्तिम्=वृत्+ क्तिन्+अम्।

सन्धिः-शुकाश्च=शुकाः+च (सत्वं,श्चुत्वम्)। मयूराश्चित्रिताः=मयूराः+ चित्रिताः (सत्वं,श्चुत्वम्)।

जनयन्त्यर्जने दुःखं तापयन्ति विपत्तिषु।
मोहयन्ति च सम्पत्तौ कथमर्थाः सुखावहाः॥16॥

प्रसङ्गः-अर्थः कदापि सुखं न ददाति। इत्याह-

अन्वयः-अर्थाः अर्जने, दुःखं जनयन्ति, विपत्तिषु तापयन्ति, सम्पत्तौ च मोहयन्ति, अतः कथं सुखावहाः।

व्याख्या -अर्थाः=धनानि, अर्जने=उपार्जने, दुःखं=कष्टं, जनयन्ति= उत्पादयन्ति, विपत्तिषु=आपत्सु, तापयन्ति= सन्तापं ददति, सम्पत्तौ च= समृद्धौ च मोहयन्ति=अविवेकं जनयन्ति, अतः, कथं=केन प्रकारेण, सुखावहाः= सुखोत्पादकाः, भवन्तीति शेषः।

सरलार्थः-धनस्योपार्जने अनेकानि कष्टानि आगच्छन्ति, तत् धनं विपत्तिषु सन्तापयति, यतोहि विपत्तिकाले तस्य सदुपयोगः न स्यात् तर्हि कष्टकरमेव। समृद्धौ अपि धनं मोहं जनयति। अत अर्थो न सुखावहः।

व्याकरणम् -सुखावहाः=सुखम् आवहन्ति इति सुखावहाः (तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः-अर्जने=अर्ज्+ल्युट्+ङि। विपत्तिषु=वि+पद्+क्तिन्+सुप्।

सन्धिः-जनयन्त्यर्जने=जनयन्ति+अर्जने(यण्)।सुखावहाः=सुख+आवहाः। (दीर्घः)।

धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता।
प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्॥17॥

प्रसङ्गः-धर्मार्थं धनस्येच्छा अनुचिता' इत्याह-

अन्वयः-यस्य धर्मार्थं वित्तेहा तस्य निरीहता वरम्, हि पङ्कस्य प्रक्षालनात्, दूरात् अस्पर्शनम् वरम्।

व्याख्या-यस्य=जनस्य,धर्मार्थम्=पुण्याय,वित्तेहा=धनचेष्टा,तस्य=धनस्य, निरीहता=निश्चेष्टत्वम्, वरम्= श्रेष्ठम्, हि=यतः, पङ्कस्य=कर्दमस्य, प्रक्षालनात्= प्रमार्जनात्, दूरात्=दूरतः, अस्पर्शनम्=अनामर्शम्, एव, वरम्=श्रेष्ठम्।

सरलार्थः-यदि कोऽपि जनो धर्मं निमित्तं कृत्वा धनप्राप्तिम् इच्छेत् तर्हि तद्धनस्य निष्चेष्टत्वमेव श्रेष्ठम्। यथा प्रक्षालयितुं वस्त्रोपरि पङ्कस्य लेपनम् इच्छेत्।

व्याकरणम्-

समासः-वित्तेहा=वित्तस्य ईहा (ष.तत्पु.)। धर्मार्थं=धर्माय इदम् इति धर्मार्थम् (च.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः- प्रक्षालनात्= प्र+क्षाल्+ल्युट्+ङसि। अस्पर्शनम् = न + स्पृश् +ल्युट्।

सन्धिः-प्रक्षालनाद्धि=प्रक्षालनात्+हि (पूर्वसवर्णः)। धर्मार्थम्=धर्म+अर्थम् (दीर्घः)। वित्तेहा=वित्त+ईहा (गुणः)।

यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि।
भक्ष्यते सलिले मत्स्यैस्तथा सर्वत्र वित्तवान्॥18॥

प्रसङ्गः-धनवान् कदापि सुखेन न जीवति, स सदा प्रताड्यते। इत्याह-

अन्वयः-यथा पक्षिभिः=आकाशे, श्वापदैः भुवि, मत्स्यैः सलिले, आमिषं भक्ष्यते तथा वित्तवान् सर्वत्र भक्ष्यते।

व्याख्या- यथा=येन प्रकारेण, पक्षिभिः=खगैः, आकाशे=गगने, श्वापदैः= हिंसकैः जन्तुभिः, भुवि=पृथिव्याम्, मत्स्यैः=मकरादिभिः, सलिले=जले, आमिषम्= मांसम्, भक्ष्यते=भुज्यते, तथा=तेन प्रकारेण, वित्तवान्=धनवान्, सर्वत्र=सर्वस्मिन् स्थाने, भक्ष्यते=चोरप्रतारकैः प्रताड्यते।

सरलार्थः-कविः कथयति यत् धनवान् सर्वस्मिन् स्थाने ताड्यते। मांसं कुत्रापि स्थापयेत् यथा आकाशे तं खगाः खादन्ति, पृथिव्यां तं हिंसकाः जन्तवः भक्षयन्ति जले मकरादिभिः। तथैव धनवान् आमिषमिव भक्ष्यते।

व्याकरणम् -

प्रकृति प्रत्ययः-वित्तवान्=वित्त+मतुप्। सर्वत्र=सर्व+त्रल्।

सन्धिः-ह्यामिषम्=हि+आमिषम्(यण्)। श्वापदैर्भुवि=श्वापदैः+भुवि (रुत्वम्)।

राजतः सलिलादग्नेश्चोरतः स्वजन्मादपि।
भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव॥19॥

प्रसङ्गः- 'धनिकः सर्वदा भयगृस्तो भवति' इत्याह-

अन्वयः-मृत्योः प्राणभृताम् इव अर्थवताम् राजतः, सलिलात्, अग्नेः चोरतः, स्वजनात् अपि नित्यम् भयम् 'भवति' इति शेषः।

व्याख्या -मृत्योः=मरणात्, प्राणभृताम्=जीवानाम्, इव यथा, अर्थवताम्= धनिकानाम्, राजतः=नृपात्, सलिलात्=जलात्, अग्नेः=अनलात्, चोरतः=चोरात्, स्वजनात्=बन्धुवर्गात्, अपि, नित्यम्=सततम्, भयम्=भीतिः, भवतीति शेषः।

सरलार्थः-सामान्यजनस्तु केवलं मृत्योः बिभेति, परन्तु धनिकः मृत्योरतिरिक्तेभ्यः भयेभ्योऽपि बिभेति। स नृपात् जलात् अग्नेः चोरात् बन्धुवर्गाच्चापि बिभेति।

समासः-स्वजनात्=स्वस्य जनः स्वजनः तस्मात् (ष.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः-अर्थवताम्=अर्थ+मतुप्+आम्। चोरतः=चोर+तसिल्।

सन्धिः-सलिलादग्नेश्चोरतः=सलिलात्+अग्नेः+चोरतः(जश्त्वं,सत्वं, श्चुत्वम्)।

जन्मनि क्लेशबहुले किन्नु दुःखमतः परम्।
इच्छासम्पद् यतो नास्ति यच्चेच्छा न निवर्तते॥20॥

प्रसङ्गः-मानवजीवनं दुःखमयमस्ति। इत्याह-

अन्वयः-यतः क्लेशबहुले जन्मनि इच्छासम्पत् न अस्ति। यत् च इच्छा न निवर्तते अतः परं किन्नु दुःखम्।

व्याख्या -यतः=यस्मात् कारणात्, क्लेशबहुले=कष्टाधिक्ये,जन्मनि=जीवने, इच्छासम्पत्=इच्छानुसारं धनं, नास्ति=न वर्तते। यत् च इच्छा= वाञ्छा, न निवर्तते=निवृत्ता न भवति, अतः=अस्मात्, परं=अधिकं, दुःखं=कष्टं, किन्नु=किं भवेत्।

सरलार्थः-मानवजीवने दुःखानामाधिक्यं वर्तते। अस्मिन् कष्टपूर्णे जीवने इच्छानुसारं सम्पत्तिः न प्राप्यते, न च इच्छाया निवृत्ति र्भवति। अनेन स्पष्टीभवति यत् दुःखानां कारणं तु प्राणिन इच्छासमूहो वर्तते।

व्याकरणम्-

समासः-क्लेशबहुले क्लेशानां बहुलं तस्मिन् (ष.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः-क्लेशः=क्लिश्+घञ्। अतः=इदम्+तसिल्।

संधि-विच्छेदः-यच्चेच्छा=यत्+च+इच्छा (श्चुत्वम्, गुणः)। किन्नु= किम्+नु (परसवर्णः)।

धनं तावदसुलभं लब्धं कृच्छ्रे-ण पाल्यते।
लब्धनाशो मया मृत्युस्तस्मादेतन्न चिन्तयेत्॥21॥

प्रसङ्गः-धनस्य विषये चिन्ता नैव करणीया' इत्याह -

अन्वयः-तावत् धनम् असुलभम्, लब्धं कृच्छ्रे-ण पाल्यते, लब्धनाशः मृत्युः यथा तस्मात् एतत् न चिन्तयेत्।

व्याख्या -तावत्=प्रथमं तु, धनम्=वित्तम्, असुलभम्=दुर्लभम्, लब्धम्= प्राप्तम्, कृच्छ्रे-ण=कष्टेन, पाल्यते= रक्ष्यते, लब्धनाशः=प्राप्तधनस्य, क्षतिः, मृत्युर्यथा= मरणमिव, तस्मात्=तस्मात् कारणात्, एतत्=इदं धनम्, न चिन्तयेत्= नेच्छेत्।

सरलार्थः-धनस्य विषये न चिन्तनीयम्, यतोहि धनं अतिकष्टेन प्राप्यते, प्राप्तेरनन्तरं तस्य रक्षणमतिकठिनम्। प्राप्तधनस्य विनाशो यदि भवति तर्हि मृत्युरिव दुःखं भवति।

व्याकरणम् -असुलभम्=न सुलभम् (नञ्, तत्पु.)। लब्धनाशः=लब्धस्य नाशः लब्धनाशः(ष.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः-लब्धं=लभ्+क्त+अम्। सुलभम्=सु+लभ्+अच्।

सन्धिः-मृत्युस्तस्मादेतन्न=मृत्युः+तस्मात्+एतत्+न (सत्वं, जश्त्वं, अनुनासिकः)।

सा तृष्णा चेत् परित्यक्ता को दरिद्रः क ईश्वरः।
तस्याश्चेत् प्रसरो दत्तो दास्यः। शिरसि स्थितम्॥22॥

प्रसङ्गः-तृष्णाधिक्येन मानवः तृष्णानां दासो भवति। इत्याह-

अन्वयः-चेत् सा तृष्णा परित्यक्ता कः दरिद्रः कः ईश्वरः। तस्याः प्रसरः दत्तः चेत् दास्यम् शिरसि स्थितम्।

व्याख्या-चेत्=यदि, सा=असौ प्रसिद्धा, तृष्णा=धनपिपासा, त्यक्ता= विलीनीकृता, तर्हि, कः=कतमः, दरिद्रः=निर्धनः, कः ईश्वरः=को नाम धनिकः। तस्याः=धनतृष्णायाः, प्रसरः=वृद्धिः। दत्तः=वितीर्णः, चेत्=तर्हि, दास्यम्= दासत्वम्, शिरसि=मस्तके, स्थितम्=प्राप्तम्।

सरलार्थः-यदि सर्वैः तृष्णा परित्यज्यते तर्हि जनेषु दरिद्रधनिकयोः भेदो न द्रक्ष्यते। परन्तु तृष्णाया वृद्धौ सत्याम् मानवः तृष्णानां दासो भवति, परिणामतः स सदैव दुःखी भवति।

व्याकरणम् -

प्रकृति प्रत्ययः-परित्यक्ता=परि+त्यज्+क्त+टाप्। दत्तः=दा+क्त। दास्यम्=दास+ष्यञ्।

सन्धिः-दास्यः।=दास्यम्+च (परसवर्णः)। तस्याश्चेत्=तस्याः+चेत् (सत्वं श्चुत्वम्)।

यद् यदेव हि वाञ्छेत् ततो वाञ्छा प्रवर्तते।
प्राप्त एवाऽर्थतः सोऽर्थो यतो वाञ्छा निवर्तते॥23॥

प्रसङ्गः-इच्छापूर्त्यनन्तरं पुन इच्छा उत्तरोत्तरं प्रवृत्ता भवति'। इत्याह-

अन्वयः-यद् यद् एव वाञ्छेत् ततः वाञ्छा प्रवर्तते, यतः वाञ्छा निवर्तते सः अर्थः अर्थतः प्राप्तः एव।

व्याख्या-यत् यत् एव=यद् यद् वस्तु, वाञ्छेत्=इच्छेत्, ततः=तदनन्तरम्, वाञ्छा=इच्छा,प्रवर्तते=प्रवृत्ता भवति, यतः=यस्मात् पदार्थात्, वाञ्छा=इच्छा, निवर्तते =निवृत्ता भवति, स अर्थः=स पदार्थः, अर्थतः=वस्तुतः, प्राप्त एव=आसादित एव।

सरलार्थः-एकैव इच्छा अपरेच्छाम् उत्पादयति। मानवस्य या वाञ्छा भवति सा तु वस्तुतः पूरिता भवति, परं तस्याःपूर्त्यनन्तरं पुनः इच्छा प्रवृत्ता भवति। अतः यावत् इच्छा निवृत्ता न भवति तावत् सुखं प्राप्तुं न शक्यते।

व्याकरणम् -**प्रकृति-प्रत्यय**:-प्राप्तः=प्र+आप्+क्त।

सन्धिः-एवार्थतः=एव+अर्थतः (दीर्घः)। सोऽर्थः=सः+अर्थ (उत्वं-गुणः-पूर्वरूपम्)। यदेव=यत्+एव (जश्त्वम्)।

आमरणान्ताः प्रणयाः कोपास्तत्क्षणभङ्गुराः।
परित्यागाश्च निःसङ्गा भवन्ति हि महात्मनाम्॥24॥

प्रसङ्गः-महात्मनः जनसामान्यस्य च स्वभावे भेदं प्रतिपादयन् प्राह -

अन्वयः-महात्मनाम् प्रणयाः आमरणान्ताः कोपाः तत्क्षणभङ्गुराः परित्यागाः निःसङ्गा भवन्ति।

व्याख्या- महात्मनाम्=महापुरुषाणाम्, प्रणयाः=स्नेहाः, आमरणान्ताः= मृत्युपर्यन्तस्थायिनः, कोपाः=क्रोधाः, तत्क्षणभङ्गुराः=शीघ्रमेव विनष्टाः, परित्यागाः= दानदयादयः, निःसङ्गाः=आसक्तिरहिताः, भवन्ति=विद्यन्ते, हि=एतन् निश्चयम्।

सरलार्थः-महापुरुषाणां चित्तम् अत्युदात्तं भवति। तेषां स्नेहो मरणं यावत् स्थायी भवति, क्रोधः शीघ्रं विनष्टः, दानादय आसक्तिरहिता भवन्ति।

व्याकरणम्-

समासः-तत्क्षणभङ्गुराः=तत् च क्षणं तत्क्षणं, तत्क्षणे भङ्गुराः, तत्क्षणभङ्गुराः (कर्मधा., स.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः-प्रणयः=प्र+नी+अच्। कोपः=कुप्+घञ्। परित्यागः=परि +त्यज्+घञ्।

सन्धिः-परित्यागाश्च=परित्यागाः+च (सत्वं, श्चुत्वम्)।

किं बहुना, विस्रम्भालापैः मयैव सहाऽत्र कालो नीयताम्।

व्याख्या -किं बहुना=किमधिकेन कथनेन, विश्रम्भालापैः=विश्वस्तवचनैः, मयैव=लघुपतनकेनैव, सह=साकं, अत्र=इह, कालः=समयः, नीयताम्=यापयतु।

सन्त एव सतां नित्यमापदुद्धरणक्षमाः।
गजानां पङ्कमग्नानां गजा एव धुरन्धराः॥25॥

प्रसङ्गः- सज्जना एव सज्जनानां कष्टानि दूरीकर्तुं प्रयतन्ते। इत्याह-

अन्वयः-सन्तः एव सताम् नित्यम् आपदुद्धरणक्षमाः भवन्ति यथा पङ्कमग्नानाम्, गजानाम् गजा एव धुरन्धरा भवन्ति।

व्याख्या -सन्तः=सज्जनाः, एव=अवधारणार्थे, सताम्=सज्जनानाम्, नित्यं =सदा, आपदुद्धरणक्षमाः= विपत्तिनिवारणसमर्थाः भवन्तीति शेषः, यथा, पङ्कमग्नानाम् =कर्दमे पतितनाम्, गजानाम्=करिणाम्, गजाः =करिणः, एव=अवधारणार्थे, धुरन्धराः= धुरीणः, भवन्तीति शेषः।

सरलार्थः-सज्जना एव सतां कष्टानि निवारयितुं समर्था भवन्ति, न च दुष्टाः। यथा कर्दमे निपतितानां हस्तिनां हस्तिन एव बहिः कर्तुं समर्था भवन्ति।

व्याकरणम्-

समासः-पङ्कमग्नानां=पङ्के मग्नः तेषां (स.तत्पु.)। आपदुद्धरणक्षमाः= आपदाम् उद्धरणम् आपदुद्धरणम्, तस्मिन् क्षमाः (ष.तत्पु., स.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः-उद्धरणम्=उत्+हृ+ल्युट्।

सन्धिः-सन्त एव=सन्तः+एव (रुत्वं, यत्वं लोपः)।

श्लाघ्यः स एको भुवि मानवानां स उत्तमः सत्पुरुषः स धन्यः।

यस्यार्थिनो वा शरणागता वा नाशाविभग्ना विमुखाः प्रयान्ति ॥26॥

प्रसङ्गः- 'यः शरणागतान् रक्षति, स सत्पुरुषः'। इत्याह -

अन्वयः-यस्य अर्थिनः वा शरणागताः आशाविभङ्गाः, विमुखाः न प्रयान्ति। भुवि मानवानां सः एकः श्लाघ्यः सः उत्तमः सत्पुरुषः सः धन्यः अस्तीति शेषः।

व्याख्या -यस्य=जनस्य, अर्थिनः=याचकाः, वा=अथवा, शरणागताः= रक्षायै गृहागताः, आशाविभङ्गाः= अपूरिताभिलाषाः, विमुखाः=पराङ्मुखाः, न प्रयान्ति =न गच्छन्ति। भुवि=पृथिव्याम्। मानवानां=जनानाम्, सः=असौ, पूर्वोक्तो जनः। श्लाघ्यः=प्रशंसनीयः सः=असौ, उत्तमः=उत्कृष्टः, सत्पुरुषः=सज्जनः, सः=पूर्वोक्तः, धन्यः=सफलजन्मा, अस्तीति शेषः।

सरलार्थः-यस्य शरणे आगता जना रिक्तहस्ता न गच्छन्ति, धरायां मानवानां मध्ये एव पूजनीयः, धन्यः सत्पुरुषश्चास्ति।

व्याकरणम् -

समासः-सत्पुरुषः=सच्चाऽसौ पुरुषः सत्पुरुषः (कर्मधा.)। शरणागताः= शरणे आगताः (ष.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः-श्लाघ्यः=श्लाघ्+ण्यत् ।शरणम्=शॄ+ल्युट्। आगताः=आ +गम्+क्त।

सन्धिः-यस्यार्थिनः=यस्य+अर्थिनः (दीर्घः)। नाशाविभङ्गाः= न+ आशा-विभङ्गाः (दीर्घः)। शरणागताः= शरण+आगताः (दीर्घः)।

लोभाद्वाऽथ भयाद्वाऽपि यस्त्यजेच्छरणागतम्।
बृह्महत्यासमं तस्य पापमाहुर्मनीषिणः ॥27॥

प्रसङ्गः-यो जनः शरणागतं रक्षितुमसामर्थ्यं प्रकटयति, तस्य जीवनं निरर्थकमित्याह -

अन्वयः-यः लोभात् अथवा भयात् अपि शरणागतम् त्यजेत्, मनीषिणः तस्य बह्महत्यासमम् पापम् आहुः।

व्याख्या -यः=जनः, लोभात्=लोलुपत्वात्, अथवा=वा, भयात्=त्रासात्, अपि, शरणागतम्=रक्षणार्थं गृहप्राप्तं जनम्, त्यजेत्=मुःोत्, तस्य=यः शरणागतं न रक्षति, तस्य, मनीषिणः=विद्वांसः, बृह्महत्यासमम्=विप्रहत्यासदृशम्। पापम्= कल्मशम्, आहुः=कथयन्ति।

सरलार्थः-यो जनो यदा स्वस्य रक्षायै कस्यापि जनस्य समीपे गच्छति, लोभात् अथवा भयकारणात् स तं रक्षितुम् असमर्थतां प्रकटयति परित्यजति च। निश्चयेन स बृह्महत्यासदृशं पापं करोति।

व्याकरणम्- समासः-शरणागतम्=शरणे आगतम् (स.तत्पु.)। बृह्म-हत्यासम्=बृह्मणः हत्या बृह्महत्या तया समम् बृह्महत्यासमम्। (ष.तत्पु. तृ.तत्पु.)

प्रकृति प्रत्ययः-लोभः=लुभ्+घञ्। भयात्=भी+अच्+ङसि। आगतम्= आ+गम्+क्त।

सन्धिः-लोभाद्वाऽथ=लोभात्+वा+अथ (जश्त्वं, दीर्घः)। यस्त्यजेच्छरणागतम्=यः+त्यजेत्+शरण+ आगतम् (सत्वं, श्चुत्वं-छत्वं, दीर्घः)।

औरसं कृतसम्बन्धं तथा वंशक्रमागतम्।
रक्षकं व्यसनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधम् ॥28॥

प्रसङ्गः-मित्रं चतुर्विधं ज्ञेयमित्याह -

अन्वयः-औरसम्, कृतसम्बन्धम्, तथा वंशक्रमागतम्, व्यसनेभ्यः रक्षकम् एवं मित्रम्, चतुर्विधम्, ज्ञेयम्।

व्याख्या-औरसम्=उरसोजातम्, पुत्रादीत्यर्थः, कृतसम्बन्धम्=विहित-सम्पर्कम्, तथा=तेन प्रकारेण, वंशक्रमागतम्=कुलपरम्परया प्राप्तम्, व्यसनेभ्यः= कष्टेभ्यः, रक्षकम्=त्रातारम्, एवम्=अनेन प्रकारेण, मित्रम्=सुहृत्, चतुर्विधम्= चतुष्प्रकारकम्, ज्ञेयम्=बोध्यम्।

सरलार्थः-मित्रं चतुष्प्रकारकं भवति, प्रथमम् औरसं मित्रं यथा पुत्रो धनोपार्जने पितुः साहाय्यं करोति अतः स मित्रसमो भवति। तथैव केनाऽपि सह सम्पर्कम् आगते सति तस्य स्वभावम् आधृत्य मैत्री भवति, वंशपरम्परया आपत्सु रक्षणेन चापि मैत्री जायते।

व्याकरणम्-समासः-कृतसम्बन्धनम्=कृतः सम्बन्धो येन तम् (बहु.)। वंशक्रमागतम्=वंशस्य क्रमः वंशक्रमः तस्माद् आगतः तम् (ष.पं.तत्पु.)।

प्रकृति प्रत्ययः-रक्षकम्=रक्ष्+ण्वुल्+अम्। औरसम्=उरस्+अण्+अम्। कृतम्=कृ+क्त+अम्।

सन्धिः-वंशक्रमागतम्=वंशक्रम+आगतम्(दीर्घः)।व्यसनेभ्यश्च= व्यसनेभ्यः +च (सत्वं श्चुत्वम्)।

तदेवं ते स्वेच्छाहारविहारं कुर्वाणाः सन्तुष्टाः सुखं निवसन्ति स्म। अथ कदाचित् चित्राङ्गनामा मृगः केनाऽपि त्रासितस्तत्राऽऽगत्य मिलितः। तत्पश्चादायान्तं भयहेतुं सम्भाव्य मन्थरो जलं प्रविष्टः, मूषकश्च विवरं गतः, काकोऽपि उड्डीय वृक्षाग्रमारूढः। ततो लघुपतनकेन सुदूरं निरूप्य भयहेतुर्न कोऽप्यवलम्बितः, पश्चात् तद्वचनादागत्य पुनः सर्वे मिलित्वा तत्रैवोपविष्टाः। मन्थरेणोक्तम्-भद्र मृग ! कुशलं ते? स्वेच्छया उदकाद्याहारोऽनुभूयताम्। अत्रावस्थानेन वनमिदं सनाथीक्रियताम्। चित्राङ्गो ब्रूते-लुब्धकत्रासितोऽहं भवतां शरणमागतः। ततश्च भवद्भिः सह मित्रत्वमिच्छामि, भवन्तश्च अनुकम्पयन्तु मैत्र्येण।

व्याख्या- तदेवम् = अनेन प्रकारेण, ते = मन्थरादयः, स्वेच्छाहारविहारं = यथेष्टभोजनभ्रमणम्, कुर्वाणाः=विदधानाः, सन्तुष्टाः=सन्तोषसहिताः, सुखम्= आनन्दपूर्वकम्, निवसन्ति स्म=न्यवसन्। अथ=अनन्तरम्, कदाचित्=कस्मिंश्चित् काले, चित्राङ्गनामा मृगः=एतन्नामको हरिणः, केनापि=केनचिद् व्याधेन, त्रासितः=भयं नीतः, तत्र=मन्थरनिवासे, आगत्य=समागम्य, मिलितः=सङ्गतोऽभूत्। तत्पश्चात्=तस्य मृगस्य पश्चभागतः, आयान्तम्= आगच्छन्तम्, भयहेतुं=भयस्य (त्रासस्य) कारणम्, सम्भाव्य=निर्धार्य, मन्थरः=कूर्मः, जलं=सलिलम्, प्रविष्टः=अंतर्गतः, मूषकश्च= हिरण्यकश्च, विवरं=बिलम्, गतः=प्रविष्टः, काकोऽपि=वायसोऽपि, उड्डीय= उत्प्लुत्य, वृक्षाग्रं=तरोः शाखाग्रभागम्, आरूढः=अधिष्ठितः। ततः=तदनन्तरम्, लघुपतनकेन=एतन्नामकेन काकेन, सुदूरं=दूरत एव, निरूप्य= याथातथ्येन निरीक्ष्य, भयहेतुः=त्रासस्य कारणम्, न कोऽपि=कश्चिदपि न, अवलम्बितः=आश्रितः, पश्चात्=अनन्तरम्, तद्वचनात्=काकस्य वाक्यात्, आगत्य=समागम्य, पुनः=भूयः, सर्वे=सकलाः, कूर्मादय इत्यर्थः। मिलित्वा=सङ्गम्य, तत्रैव=तस्मिन्नेव स्थले, उपविष्टाः =उपाविशन्। मन्थरेण=कूर्मेण, उक्तं=कथितम्, भद्र मृग!=प्रिय हरिण!, कुशलं ते? =भवान् सकुशलोऽसि? स्वेच्छया=यथेच्छम्, उदकाद्याहारः= जलादिभोजनम्, अनुभूयताम् =गृह्यताम्। अत्र=इह, मम गृहे इत्यर्थः, अवस्थानेन= निवासेन, नवमिदम् =एतद्वनम्, सनाथीक्रियताम्=नाथेन सहितं, विधीयताम्, चित्राङ्गः= एतन्नामा मृगः, ब्रूते =कथयति, लुब्धकत्रासितः=भयं गमितः सन्, अहं=मृगः, भवतां= कूर्मादीनाम्, शरणम्=आत्मनो रक्षार्थम्, आगतः=आयातः। ततश्च=तस्मात् कारणात्, भवद्भिः सह =कूर्मादिभिः साकम्, मित्रत्वं=सख्यम्, इच्छामि=वाञ्छामि, भवन्तश्च= यूयं सर्वे, मैत्र्येण=मैत्रीकरणेन, अनुकम्पयन्तु=अनुगृह्णन्तु।

व्याकरणम् -

समासः-भयहेतुम्=भयस्य हेतुः भयहेतुः तं भयहेतुं (ष.तत्पु.)। वृक्षाग्रम्=वृक्षस्य अग्रः वृक्षाग्रः तं वृक्षाग्रम् (ष.तत्पु.)। उदकाद्याहारः=उदकम् आदिर्यस्य सः उदकादिः एतादृश आहारः (बहुव्रीहिः)।

प्रकृति प्रत्ययः-कुर्वाणाः=कृ+शानच्+जस्। त्रासितः=त्रस्+णिच्+क्त। मिलितः=मिल्+इट्+क्त। निरूप्य=नि+रूप्+ल्यप्। आहारः=आ+हृ+घञ्। मैत्र्येण= मित्र+ष्यञ्+टा।

सन्धिः-कोऽप्यवलम्बितः=कः+अपि+अवलम्बितः (उत्वं गुणः पूर्वरूपं, यण्)तत्रैवोपविष्टाः=तत्र+एव+ उपविष्टाः(वृद्धिः,गुणः)। त्रासितस्तत्राऽऽगत्य=त्रासितः +तत्र+आगत्य (सत्वं, दीर्घः)। ततश्च=ततः+च (सत्वं,

श्चुत्वम्)।

हिरण्यको-ऽप्यवदत्-मित्रत्वं तावदस्माभिः सह, अयत्नेन निष्पन्नं भवतः।

व्याख्याः-हिरण्यकः अपि=एतन्नामा मूषकोऽपि, अवदत्=उवाच, मित्रत्वं= सख्यम्, तावत्=तर्हि, अस्माभिः सह=कूर्मादिभिः साकम्, अयत्नेन=यत्नं विनैव, निष्पन्नं=सम्पन्नम्, भवतः=तव, मूषकस्य इति भावः।

व्याकरणम् -

प्रकृति प्रत्ययः- मित्रत्वम् = मित्र+त्व। यत्नेन= यत्+नङ्+टा। निष्पन्नम्= निस्+पद्+क्त।

सन्धिः- हिरण्यकोऽप्यवदत्=हिरण्यकः+अपि+अवदत् (सत्वम्, उत्वं, गुणः पूर्वरूपं, यण्)।

अम्भांसि जलजन्तूनां दुर्गं दुर्गनिवासिनाम्।
स्वभूमिः श्वापदादीनां राज्ञां सैन्यं परं बलम्॥29॥

प्रसङ्गः-स्थानबलस्य उत्कृष्टत्वमत्र प्रतिपादितमस्ति-

अन्वयः-जलजन्तूनाम् अम्भांसि, दुर्गनिवासिनाम् दुर्गम्, श्वापदादीनाम् स्वभूमिः, राज्ञाम् सैन्यम् परम् बलम् (अस्ति)।

व्याख्याः-जलजन्तूनाम् =जलचराणाम्, अम्भांसि=जलम्, दुर्गनिवासिनाम्= दुर्गे निवसन्ति ये तेषां, 'दुर्गं'='किला' इति प्रसिद्धम्, श्वापदादीनां=हिंस्रजन्तूनाम्, स्वभूमिः=निजनिवाससंस्थानम्, राज्ञां=नृपाणाम्, सैन्यं=सेना, परम्=उत्कृष्टम्, बलं= सामर्थ्यम् (भवतीति शेषः)।

सरलार्थः-प्राणिनो यत्र निवसन्ति, तत्रैव तेषां बलवत्त्वं दृश्यते। यथा मकरादीनां जलचराणां जले, दुर्गवासिनां दुर्गे, व्याघ्रादीनां हिस्रजन्तूनां वने राज्ञां च सेनायां बलस्य उत्कृष्टत्वं विलोक्यते।

व्याकरणम् -समासः-जलजन्तूनाम्=जले निवसन्ति ये जन्तवः, तेषां जलजन्तूनाम्। स्वभूमिः=स्वस्य भूमि इति। दुर्गनिवासिनाम्=दुर्गे निवसन्ति ये ते दुर्गनिवासिनः, तेषाम्।

प्रकृति प्रत्ययः-सैन्यम्=सेना+ष्यञ्। निवासिनः=नि+वस्+णिनि+जस्।

सन्धिः-श्वापदादीनाम्=श्वापद+आदीनाम् (दीर्घः)।

उपायेन हि यच्छक्यं तच्छक्यं न पराक्रमैः।
शृगालेन हतो हस्ती गच्छता पङ्कवर्त्मना॥30॥

प्रसङ्गः- 'उपायेन कार्याणि सिध्यन्ती' त्याह -

अन्वयः-उपायेन यत् शक्यम् पराक्रमैः तत् न शक्यम्, हि पङ्कवर्त्मना गच्छता शृगालेन हस्ती हतः।

व्याख्या-उपायेन=बुद्ध्या, यत्=कार्यम्, शक्यं=शक्तुं योग्यम्, पराक्रमैः= बलैः, तत्=कार्यम्, न=नैव, शक्यं= शक्तुं योग्यम्, हि=यतः, पङ्कवर्त्मना= कर्दममार्गेण, गच्छता=व्रजता, शृगालेन=जम्बुकेन, हस्ती=गजः, हतः=मारितः।

सरलार्थः-लोके कार्याणि बुद्ध्या पराक्रमेण वा क्रियन्ते परं बुद्ध्या यत् कार्यं कर्तुं शक्यते तत् पराक्रमेण न, यथा शृगालः उपायेन बलशालिनं गजं मारितवान्।

व्याकरणम् -प्रकृति-प्रत्ययः-शक्यम्=शक्+यत्। गच्छता=गम्+शतृ+टा। हतः=हन्+क्त।

सन्धिः-यच्छक्यम्=यत्+शक्यम् (श्चुत्वं, छत्वं) हतो हस्ती=हतः+हस्ती (उत्वं गुणः)।

तदत्र भवता स्वगृहनिर्विशेषेण स्थीयताम्। तच्छ्रुत्वा मृगः सानन्दो भूत्वा कृतस्वेच्छाऽऽहारः पानीयं पीत्वा जलासन्नवटतरुच्छायायाम् उपविष्टः।

व्याख्या -तत्=तस्मात् कारणात्, भवता=त्वया, मृगेण इत्यर्थः। स्वगृह-निर्विशेषेण=आत्मनो गृहसदृशेन, अत्र=इह, वने इत्यर्थः। स्थीयताम्=निवासः क्रियताम्। तत्=मूषकराजस्य वचनम्, श्रुत्वा=आकर्ण्य, मृगः=चित्राङ्गनामा

हरिणः, सानन्दो भूत्वा=आनन्दितो भूत्वा, कृतस्वेच्छाहारः=यथेच्छं भोजनं कृत्वा, पानीयं= जलम्,पीत्वा=पानं कृत्वा, जलासन्नवटतरुच्छायायां=जलसमीपन्यग्रोधवृक्षस्य छायायाम्, उपविष्टः=निषसाद।

व्याकरणम् -

समासः-कृतस्वेच्छाहारः=स्वस्य इच्छा स्वेच्छा स्वेच्छया आहारः स्वेच्छाहारः, कृतः स्वेच्छाहार येन सः कृतस्वेच्छाहारः (बहुब्रीहिः)।

प्रकृति प्रत्ययः-पीत्वा=पा+क्त्वा। कृतः=कृ+क्त। आसन्नः=आ+सद् +क्त। श्रुत्वा=श्रु+क्त्वा।

सन्धिः-तच्छ्रुत्वा=तत्+श्रुत्वा (श्चुत्वं-छत्वं)। जलासन्नः=जल+आसन्नः (दीर्घः)।

कुलाचारजनाचारैरतिशुद्धः प्रतापवान्।
धार्मिको नीतिकुशलः स स्वामी युज्यते भुवि॥31॥

प्रसङ्गः-राज्ञो गुणान् अत्र प्रतिपादयनाह -

अन्वयः-कुलाचारजनाचारैः अतिशुद्धः प्रतापवान् धार्मिकः नीतिकुशलः (यः) सः स्वामी भुवि युज्यते।

व्याख्या- कुलाचारजनाचारैः = वंशपरम्परालोकसदाचरणैः, अतिशुद्धः = अतिपवित्रः, प्रतापवान्= शौर्यसम्पन्नः, धार्मिकः=धर्मरक्षकः, नीतिकुशलः=नयनिपुणः, (योऽस्तीति शेषः)। सः=असौ, स्वामी=राजा, भुवि=भूतले, युज्यते=नियुक्तः क्रियते।

सरलार्थः-नृपे इमे चत्वारो गुणा अवश्यमेव भवितव्याः, स कुलेन, सदाचारेण लोकरीतिभिश्च अतिपवित्रः, बलशाली, धर्मरक्षकः नीतिनिपुणश्च स्यात्।

व्याकरणम् -

समासः- नीतिकुशलः=नीतौ कुशलः इति नीतिकुशलः (सप्तमी तत्पु.)। कुलाचारजनाचारैः = कुलश्च आचारश्च जनाचारश्च ते कुलाचारजनाचाराः, तैः (द्वन्द्वः)।

प्रकृति प्रत्ययः-आचारः=आ+चर्+घञ्। प्रतापवान्=प्रताप+मतुप्+सु। धार्मिकः=धर्म+ठक्। नीतिः=नी+क्तिन्। प्रतापवान्=प्रताप+मतुप्+सु। धार्मिकः= धर्म+ठक्। नीतिः=नी+क्तिन्।

संधिः-कुलाचारजनाचारैरतिशुद्धः=कुल+आचारजन+आचारैः+अतिशुद्धः (दीर्घः, रुत्वम्)।

अथ मन्थरो ब्रूते-सखे मृग! केन त्रासितोऽसि? अस्मिन्निर्जने वने कदाचित् किं व्याधाः सःरन्ति? मृगेण उक्तम्-'अस्ति कलिङ्गविषये रुक्माङ्गदो नाम नृपतिः, स च दिग्विजयव्यापारक्रमेण आगत्य चन्द्रभागानदीतीरे समावेशितकटको वर्तते, प्रातश्च तेनाऽत्रागत्य कर्पूरसरः समीपे भवितव्यम्' इति व्याधानां मुखात् किंवदन्ती श्रूयते, तदत्रापि प्रातरवस्थानं भयहैतुकमित्यालोच्य यथा कार्यं तथा आरभ्यताम्। तच्छ्रुत्वा कूर्मः सभयमाह-'मित्र! जलाशयान्तरं गच्छामि। ततः काकमृगावप्युक्तवन्तौ एवमस्तु' हिरण्यको विमृश्याऽब्रवीत्-पुनर्जलाशये प्राप्ते मन्थरस्य कुशलम्, स्थले गच्छतोऽस्य का विधा?

व्याख्या -अथ=अनन्तरम्, मन्थरः=तन्नामा कूर्मः, ब्रूते=कथयति, सखे मृग!=प्रिय हरिण!, केन=केनचित् व्याधादिना, त्रासितोऽसि?=भयं प्रापितोऽसि? अस्मिन्=एतस्मिन्, निर्जने=मनुष्यरहिते, वने=कानने, कदाचित्=कस्मिंश्चित् समये, व्याधाः=लुब्धकाः, सःरन्ति=परिभ्रमन्ति, किम्=प्रश्ने? मृगेण=हरिणेन, उक्तम्= कथितम्, कलिङ्गविषये= कलिङ्गदेशे, रुक्माङ्गदो नाम=एतन्नामकः, नृपतिः=राजा, अस्ति=विद्यते, सः=असौ, च, दिग्विजयव्यापारक्रमेण= प्राच्यादिस्थदेशानां स्वायत्ती-करणस्यानुष्ठानपरम्परया, आगत्य=समेत्य, चन्द्रभागानदीतीरे='चन्द्रभागा'नद्याः तटे, समावेशितकटकः=सन्निवेशितशिविरः, प्रातश्च=प्रभातकाले, तेन=नृपेण, अत्र=वने, आगत्य=समेत्य, कर्पूरसरः समीपे='कर्पूर' जलाशयं समया, भवितव्यम्= आगमनीयमिति भावः, इति=एवम्, व्याधानां=लुब्धकानाम्, मुखात्= आननात्, किंवदन्ती= गाथा, श्रूयते=आकर्ण्यते, तत्=तस्मात् कारणात्, अत्रापि=इहापि, वने इत्यर्थः। प्रातः=प्रभातसमये,

अवस्थानं=स्थितिः, भयहैतुकं=त्रासफलकम्, इत्यालोच्य =इति विचार्य्य, यथा=येन प्रकारेण, कार्यं=कर्तव्यम्, तथा तद्वत्, आरभ्यताम्=क्रियताम्। तच्छ्रुत्वा=तदाकर्ण्य, कूर्मः=मन्थरः, सभयं=भयभीतः=सन्, आह=उवाच-मित्र!= सुहृत्!, जलाशयान्तरम्=अपरं जलहृदम्, गच्छामि=व्रजामि। ततः=तदनन्तरम्, काकमृगौ अपि=वायसहरिणौ अपि, उक्तवन्तौ=कथितवन्तौ-एवमस्तु=यथा कथयसि तथा स्यात्। हिरण्यकः=तन्नामा मूषकः, विमृश्य=सम्यक् प्रकारेण विचार्य, अब्रवीत्=उवाच, पुनः=भूयः, जलाशये=तडागे, प्राप्ते=आसादिते सति, मन्थरस्य= कच्छपस्य, कुशलं=क्षेमम्, स्थले=जलरहिते स्थलभागे, गच्छतः=व्रजतः, अस्य= कूर्मस्य, का विधा=कः प्रतीकारः (अर्थात् कथं गन्तुं पारयिष्यति)।

व्याकरणम्-दिग्विजयव्यापारक्रमेण=दिशां विजयः दिग्विजयः, दिग्विजयस्य व्यापारः दिग्विजयव्यापारः दिग्विजयव्यापारस्य क्रमः तेन (ष.तत्पु.)। समावेशितकटकः=समावेशितः कटकः येन सः समावेशितकटकः (बहु.)।

प्रकृति प्रत्ययः-त्रासितः=त्रस्+णिच्+क्त। भवितव्यम्=भू+तव्यत्। कार्यम्= कृ+ण्यत्। अवस्थानम्=अव+स्था+ ल्युट्। गच्छतः=गम्+शतृ+ङस्।

संधिः-तेनाऽत्रागत्य=तेन+अत्र+आगत्य (दीर्घः)। इत्यालोच्य=इति+ आलोच्य (यण्)। गच्छतोऽस्य= गच्छतः+अस्य सत्वम् (उत्वं-गुणः-पूर्वरूपम्) तच्छ्रुत्वा= तत्+श्रुत्वा (श्चुत्वं, छत्वम्)।

अभ्यासार्थ-प्रश्नाः

बहुचयनात्मकप्रश्नाः-

अधोलिखितानां प्रश्नानां चतुर्षु विकल्पेषु समुचितमुत्तरं लिखत -

1. भैरवो नाम व्याधो निवसति स्म -
   (अ) कलिङ्गप्रदेशे (ब) कल्याणकटकदेशे (स) कुरुक्षेत्रे (द) मगधदेशे ( )
2. व्याधशूकरयोः पादास्फालनेन मृतः-
   (अ) सर्पः (ब) शूकरः (स) जम्बुकः (द) मृगः ( )
3. जम्बुकस्य नाम आसीत् -
   (अ) दीर्घ रावः (ब) हिरण्यकः (स) लघुपतनकः (द) मन्थरः ( )
4. धनुषा पञ्चत्वं गतः-
   (अ) शूकरः (ब) कूर्मः (स) जम्बुकः (द) मन्थरः ( )
5. स स्वामी भुवि युज्यते यः-
   (अ) अधार्मिकः (ब) नीतिकुशलः (स) प्रतापहीनः (द) आचारैरशुद्धः ( )

अतिलघूत्तरात्मकप्रश्नाः-

1. व्याधो धनुरादाय मृगमन्विष्यन् कुत्र गतः?
2. मृगः केन व्यापादितः?
3. व्याधेन कीदृशः शूकरो दृष्टः?
4. 'अद्य भक्ष्यो धनुर्गुणः' इति केन कथितम्?
5. जम्बुको मृतान् कान् अपश्यत् ?
6. जम्बुकः केन हतः?

7. के नरा अप्राप्यं नाभिवाञ्छन्ति?
8. चन्द्रभागानदीतीरे कस्य शिविरः आसीत्?
9. राज्ञां परं बलं किमस्ति?
10. दुर्गं केषां परं बलम्?
11. हस्ती केन हतः?
12. 'भद्र मृग! कुशलं ते?' इति केन कथितम्?
13. मित्रं कतिविधं ज्ञेयम्?
14. सताम् आपदुद्धरणक्षमाः के भवन्ति?
15. किं न चिन्तयेत् ?

लघूत्तरात्मकप्रश्नाः-

1. व्याधो विन्ध्याटवीं किमर्थं गतः?
2. किं कुर्वता व्याधेन शूकरो दृष्टः ?
3. व्याधः छिन्नद्रुम इव कथं पपात?
4. सर्पः कथं मृतः?
5. जम्बुको मृतान् मृगादीन् दृष्ट्वा किमचिन्तयत्?
6. दीर्घरावः कथं पञ्चत्वं गतः?
7. धनिनो धनं किम्?
8. कः पुरुषः विद्वान् भवति?
9. लक्ष्मीः निवासहेतोः कं पुरुषं याति?
10. जनो वृत्त्यर्थः किं न अतिचेष्टेत?
11. अर्थाः कथं न सुखावहाः ?
12. वित्तवान् सर्वत्र कथं भक्ष्यते?
13. अर्थवतां केभ्यो नित्यं भयं भवति?
14. मानवानां मध्ये को जनः श्लाघ्यः?
15. राज्ञः के चत्वारो गुणाः प्रतिपादिताः?

निबन्धात्मकप्रश्नाः-

1. सञ्चयशीलजम्बुककथायाः सारो हिन्द्यां संस्कृते वा लेख्यः।
2. कृपणः परिभवपदं याति इति सविस्तरं विवेचयत।
3. वित्तवान् सर्वत्र कथं भक्ष्यते? इति प्रतिपादयत्।
4. उत्तमपुरुषस्य लक्षणं विस्तारपूर्वकं लिखत।

उत्तरमाला (बहुचयनात्मकप्रश्नानाम्)

(1)ब (2)अ (3)अ (4)स (5)ब।

व्याकरणसम्बन्धिनः प्रश्नाः-

1. सन्धिविच्छेदं कृत्वा सन्धेर्नाम लिखत -

यथा - अप्यागत्य = अपि+आगत्य = यण्-सन्धिः

घोराकृतिः	=	....	=	....
किःिदासाद्य	=	....	=	....
अचिन्तयच्च	=	....	=	....
यथैव	=	....	=	....
सुखान्यपि	=	....	=	....
अतोऽहम्	=	....	=	....
करोत्यरोगम्	=	....	=	....
सोद्योगम्	=	....	=	....
सौहृदःा	=	....	=	....

2. प्रकृति-प्रत्ययौ लेख्यौ -

यथा - उत्साहः	=	उत्+सह्+घञ्।
धनवान्	=	....
अवाप्तिः	=	....
अधीत्य	=	....
शोचितुम्	=	....
छिन्नः	=	....
परिभ्रमन्	=	....
शौर्यम्	=	....
कुर्वाणः	=	....

3. अधोलिखितवाक्येषु कोष्ठके निर्दिष्टलकारानुसारं लकापरिवर्तनं करणीयम्-

1. स व्याधो छिन्नद्रुम इव पतति (लिट्)।
2. जम्बुको मृतान् मृगव्याधसर्पशूकरान् पश्येत् (लङ्)।
3. पण्डितबुद्धयः नष्टं शोचितुं न इच्छेयुः (लट्)।
4. ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजति (विधिलिङ्)।
5. आसीत् कलिङ्गदेशे रुक्माङ्गदो नाम नृपतिः (लट्)।

4. **(अ) असमस्तपदानां समासो विधेयः-**

यथा - भयस्य हेतुः	=	भयहेतुः
पाताश्च उत्पाताश्च	=	....
न सुलभम्	=	....
गतः विभवः यस्य सः	=	....
आहारस्य अर्थी	=	....
सर्वाः च ताः सम्पदः	=	....
शरणे आगतम्	=	....

(ब) समस्तपदानां विग्रहः कार्यः-

यथा - सत्पुरुषः = सत् च असौ पुरुषः।

बृह्महत्यासमम् = ...
उदकाद्याहाराः = ...
कृतसम्बन्धम् = ...
समावेशितकटकः = ...
मृगकाकसर्पशूकरान् = ...
परिभवपदम् = ...

5. अधोलिखितपदानां मूलशब्द-विभक्ति-वचन-लिङ्गादीनि निर्दिशत-

यथा - लोभात् = लोभ+पंचमी+एकवचनम्+पुल्लिङ्गम्।
राज्ञाम् = ...
लक्ष्मीः = ...
भुवि = ...
जले = ...
सम्पदा = ...
स्वेच्छया = ...
भवद्भिः = ...
बुभुक्षायाम्= ....
व्यसनेभ्यः= ....

6. कोष्ठके स्थितशब्दमाश्रित्य समुचितविभक्तिप्रयोगं कृत्वा रिक्तस्थानानि पूरयत -

1. .... गृहं गत्वा पाठं पठेत्। (तत् स्त्रीलिङ्गम्, एकववचनम्)
2. प्रमिले! .... व्याकरणं पठ। (युष्मद्)
3. .... फलानि खादितानि। (इदम् पुल्लिङ्गस्य एकवचनम्)
4. .... भ्राता भरतोऽस्ति। (राम, षष्ठ्येकवचनम्)
5. .... गृहं गच्छाव। (अस्मद्, प्रथमा द्विवचनम्)